

ТРАНСФОРМАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ТРАДИЦІЙНОЇ КУЛЬТУРИ

Розглядаються трансформація української традиційної культури, чинники і причини її сучасного стану. Відзначається негативна роль імперій у цьому процесі, зокрема нищівна більшовицького СРСР.

Ключові слова: традиційна культура, селянин, імперія, колективізація, голодомор.

Рассматриваются трансформация украинской традиционной культуры, факторы и причины её современного состояния. Отмечается негативная роль империй в этом процессе, особенно разрушительная большевистского СССР.

Ключевые слова: традиционная культура, сельский житель, империя, коллективизация, голодомор.

The subject of the article is transformation of ukrainian culture, factors and causes of its recent state. The neagative role played in this process by empires, especially the destructive role of Bolshevik U.S.S.R., is specified.

Keywords: traditional culture, countryman, empire, collectivization, the Holodomor.

Проблема існування традиційної української культури є актуальною у зв'язку із сучасними спробами побудови української національної культури. **Мета** статті — простеживши в історико-культурному аспекті алгоритм становлення української культури, виявити причини і чинники знищення її основи — культури традиційної, неможливості відродження за сучасних умов через зникнення фундаментальних, звичаєвих засад її буття.

Саме культура традиційна має бути основою національної культури. Але виникають одразу два запитання. Перше — чи це дійсно так? Друге — в якому стані перебуває нині традиційна культура? Обидва не мають і не можуть мати однозначної відповіді.

Цьому є декілька причин. Першою державою на наших теренах, як відомо, була Київська Русь, яка не залишила по собі, принаймні тут, спадкоємця, що цілком закономірно для первісних феодальних державних утворень. Культурний спадок цієї держави був частки втрачений і замінений елементами інших культур, і із запозиченнями став підґрунтям, базою для подальшого розвитку. Процес запозичення відбувався складно: деякі елементи входили в культуру органічно, деякі суперечили культурному архетипу і викликали спротив, як пасивний, так і, коли той чи інший елемент нав'язувався силоміць, активний. Саме останній і зумовив постання козацької держави. Процес її становлення відбувався знизу, згідно зі звичаями «військової демократії», тобто природно. Структура влади формувалася органічно, відповідно до нових соціальних реалій і традиційної культури, оскільки існувала тривалий час і досить стійко, незважаючи на тиск етнічно й ідеологічно чужої держави. Оскільки козацькі

державні інституції було демонтовано і натомість упроваджено структурні елементи імперії з відповідними службовцями, а міста перетворено на адміністративні центри імперії, традиційна культура залишилася у вільних, незаповнених культурних нішах, у селах та повітових містечках, заповнити які імперії не вистачало ресурсу та й, відверто кажучи, не було бажання, тому що вони не загрожували державному ладу імперії.

Селяни в умовах натурального господарства були (та й переважно є) консервативними, оскільки від ретельності виконання повсякденної діяльності, що наслідувалася поколіннями, залежали добробут, а іноді й життя. Тому кожен рік закінчував своє коло не тільки часом — датою, але й предметом, дією, словом — ритуалом, що свідчив про кінець/початок нового циклу. Потрібно було, оцінивши результат, повторювати в точності минулорічні дії, лише посиливши їх або розширивши. Але загалом у межах параметрів кількісних. Про зміну якісних тривалий час не йшлося. Власне, такий алгоритм і був економічним підґрунтям звичаєвого способу життя українського села. Як писав Т. Шевченко: «І нема тому почину,/ І краю немає! / Ніхто його не додбає / І не розруйнує...». Але ця романтична метафора стосується лише першої половини ХІХ ст., точніше 80-х рр., оскільки з цього часу розпочинається масовий «наступ» цивілізації на село і, відповідно, на традиційну культуру.

Слід зазначити, що традиційна культура визначає в себе спосіб життя людини: господарство, засоби його ведення; світогляд і діяльність; соціум, звичаї, мова. Характерно, що все це людина робить сама, у власному культурному просторі, не долучаючи зовнішніх факторів. Таким чином, традиційна культура і людина, її носій, є цілісною, універсальною, задовольняє майже всі свої матеріальні (натуральне господарство) і духовні потреби (обряди) самостійно. Цим, власне, вона відрізняється від людини цивілізації, яка є, за визначенням, частковою. Оскільки сама спеціалізується в певній галузі матеріального чи духовного виробництва, то вона потребує послуг інших людей. Тобто цивілізація в цьому сенсі є поєднанням людей часткових, що діють у різних обмежених напрямках забезпечення життєдіяльності себе і суспільства загалом. Ці люди потребують для подолання своєї частковості (уявної чи дійсної) великого обсягу послуг та інформації, як у власній галузі, так і в інших, суміжних. Цивілізаційне суспільство має бути відкритим зовнішнім інноваціям, обміну досягненням. У такому суспільстві інформація має вартість.

Таким чином відбувся розвиток Російської імперії і України в її складі. Вищезгадані 80-ті рр. ХІХ ст., особливо будівництво залізниць і великих підприємств важкої промисловості, надали потужного поштовху до змін у структурі української традиційної культури. Сільське господарство долучалося до ринку, люди — до промисловості. Виникали нові, «фабричні» знаряддя праці, нові види

сільськогосподарської промисловості. Тиск відчувався навіть на традиційний орнамент — разом із поширенням промислово виготовлених ниток, пофарбованих аніліновими фарбами, підприємства розповсюджували і друківані трафарети для вишивок, які не відповідали українській традиції. Спостерігається тенденція до розімкнення рамок, у межах яких традиційна культура повною мірою тільки і може існувати. Утім багато інновацій традиція поступово опановувала.

Науково-технічний прогрес кардинально змінив зміст освіти. Якщо раніше вона обслуговувала здебільшого релігійну складову життя традиційного суспільства на початковому рівні й основи арифметики, а трудові навички, досвід, обряди, що забезпечували сакральний сенс звичаєвого способу життя, передавалися безпосередньо від покоління до покоління, нині освіта повинна була обслуговувати і сферу виробництва, з усіма її технологіями і термінологією. А оскільки знаряддя і технології були привнесені ззовні, то і вся лексика, що їх супроводжувала, була чужою. У мові функціонувала тільки «автохтонна» лексика. Якщо додати, що освіта велася мовою імперії, то цариною українською був лише фольклор. Нова, індустріальна культура потрапляла в Україну через посередника — Росію, створюючи в місцях своєї локалізації комфортні для себе умови. Українські міста поволі віддалялися від автохтонного культурного фундаменту.

Інакше кажучи, процеси глобалізації, коріння яких містяться у світових релігіях, як перших проявах уніфікації світогляду, на наших теренах посилюються промисловою революцією. Просування технічного прогресу відбувалося у вигляді імперської експансії. Власне, і причиною цього була відсутність самостійності як головної умови розвитку на засадах національної культури. У цьому разі існувала загроза втрати національної ідентичності, що і відчули кращі представники українського народу. Ідеться про Україну в межах Російської імперії.

У «лоскутній» Австро-Угорській імперії процеси відбувалися інакше, в лояльніших до українства умовах. Поляки, зважаючи на повстання, становили значно більшу загрозу для кайзера. Обидві України прагнули однієї мети — незалежності — і надихалися в цьому прикладом греків, італійців, болгар.

Як не парадоксально, але науково-технічний поступ, один з щаблів глобалізації, зумовив потужний і достатньо успішний рух європейських народів до незалежності від віковичних імперій. Народи хотіли брати участь у цьому поступі окремо, рівноправно, на власній культурній основі, згідно з власним менталітетом, а не бути знаряддям у чужих, навіть «братніх» руках.

Таким чином, природний розвиток обов'язково трансформує традиційну культуру в культуру нації, гарантом існування якої має бути незалежна держава.

Однак імперії також трансформуються. У нових умовах, щоб продовжувати існувати (а іноді і стати) як імперія, необхідна нова ідеологія. Засоби зміни подібні за змістом, але відрізняються за розмахом і глибиною, що зумовлено кінцевою метою прагнень «трансформаторів». Якщо Гітлер прагнув усесвітнього панування через *Uber Alles* німецької нації, то у своїй ідеології він ґрунтувався на німецькій культурі, зокрема й традиційній, аж до міфічних «арійських» джерел. Тобто всі нації, крім німецької, мали підлягти знищенню, як не фізично, то культурно. І тут усе було зрозуміло і природно для німців, пригнічених комплексом національної неповноцінності, спричиненим поразкою в Першій світовій війні.

Радянська імперія будувалася, здавалося б, на протилежних засадах, оскільки мала постати безнаціональною (наднаціональною) спільнотою світового пролетаріату («У пролетариата нет Родины!»), але кінцевий результат — знищення націй, нівеляція національних культур, але не на національній, а соціальної основі.

«Наш новый мир» потребував докорінної зміни культурної парадигми. Знищення старої «до основания», а потім — будівництво нової культури, пролетарської, інтернаціональної. Але цьому перешкождали численні традиційні культури колишньої Російської імперії та їх представники, особливо молодь, котра в революції вбачала можливість самореалізації, зокрема на національному ґрунті. А оскільки царська Росія була «тюрьмой народов», національна складова в риторичі більшовиків відігравала значну роль. З її допомогою вдалося вгамувати національні пристрасті в Україні, що втомила від війн і революцій, долучити до своїх лав «попутчиков» з романтично налаштованої інтелігенції. Політика українізації, врешті, прислужилася ДПУ для виявлення національно свідомих українців, знищення їх фізично або творчо, що для митця рівнозначно. Частково українізована верхівка міст, населених здебільшого денаціоналізованим пролетаріатом і декласованим селянством, яке переїжджало в Україну з усіх куточків Радянського союзу на новобудови, не становили великої загрози режимові. Інша справа — українське селянство. На відміну від російського, не об'єднане в общину, заможніше, відроджене за нетривалий проміжок часу. Воно дотримувало традиційного способу життя, було основою всього українського. Не порушуючи традицій, неможливо було здійснювати подальшу економічну і соціальну політику. «Культурна політика», пропаганда більшовиків у цьому разі не мали результату. Вони викликали глухий опір і сприймалися лише сільським пролетаріатом, нечисленним і, м'яко кажучи, неавторитетним. Загал сповідував інші принципи: працелюбність, підприємливість, майстерність, дбальність, чесність — чесноти й основу життя українського селянина, які були атрибутом класових «ворогів».

До «нового життя» українське село не було готове. Відомо, що модернізація також призводить до уніфікації культури, і численні

народи, котрі живуть у багатонаціональних державах, утрачають свої традиційні господарські системи, звичаї та соціальну організацію, народну культуру і навіть мову [1, с. 492]. Але модернізація проходить природний процес, поступовий і не спричиняє масових репресій. А якщо зважити на те, що більшовистська «модернізація» відбулася вже після розгрому, виморення і згону селян у колгоспи, то вона більше дотична до закріпачення, ніж до технічного прогресу в сільському господарстві.

Параметри цієї «модернізації» засвідчені в опитуванні селян, проведеному Вільямом Поллом з групою дослідників у 1993–1995 рр. [2]. У праці «Трансформація громадянського суспільства. Спогади селян (репресованих і простих колгоспників) безпосередньо, а «активістів» опосередковано змальовують жахливу картину впровадження нового способу життя. Більшовики намагалися викоренити в селян ідейно-ціннісні засади існування та впровадити свої квазіцивілізаційні цінності. І цей проект у певному сенсі відбувся. Якщо духовні підвалини життя народів і не були знищені повністю, то великою мірою зазнали значних втрат і потворних збочень [1, с. 409]. В Українській РСР ця політика здійснювалася за допомогою масових репресій за участю багатьох тисяч активістів, які призвели до мільйонів померлих від голоду, вигнанців і засланих на північ. Майже всі селяни втрагли більшість майна, вони збідніли так, що складно описати. «Немає жодних сумнівів, що колективізацію в УРСР можна кваліфікувати як один з найбільших злочинів проти людства у ХХ ст.» [2, с. 17].

Водночас з економічною базою села було знищено і культурні норми, як й інституції громадянського суспільства. Кардинально змінено давню культурну і соціальну структури з численними складовими, перетворено на копію міських норм життя, людей цілісних — не те що на часткових, але на «гвинтики» величезної машини, яка рухається в невідоме «світле майбутнє».

І справа не лише в сталінських перегибах — він послідовно виконував те, що було накреслено і здійснювалося попередниками. Маркс, не сприймавши «ідіотизму сільського життя», мріяв створити «сільський пролетаріат». Ленін запровадив конфіскаційну політику, яка довела країну до голодомору початку 20-х рр. «Якщо розглядати колективізацію в контексті сучасної концепції «культурної екології», то вона виглядає як процес нищення культури, навмисне задуманий із прямими руйнівними намірами. Обґрунтування такого процесу було зроблене задовго до приходу Сталіна до влади, переважно Марксом і Енгельсом, а також Ленінін та іншими провідними діячами більшовизму» [2, с. 19]. Головна ідея марксизму зазнала поразки, «світової пролетарської революції» не відбулося. Отже, «світовий пролетаріат» потребував допомоги від першої у світі «пролетарської» держави, зокрема сучасною зброєю, щоб «на горі всем буржуям» роздмухати

«мировой пожар». Далі: армія — зброя — заводи — електростанції — робітники — продовольство, обладнання — валюта — експорт продовольства. Усе це називалося «індустріалізацією».

1929 р. Сталін назвав часом «великого перелому». Під прикриттям гасла прискорення темпів індустріалізації він заперечив директиви XV з'їзду ВКП/б/ зі складання першого перспективного плану розвитку народного господарства, а також затверджений XVI партконференцією план першої п'ятирічки. Продиктовані генсеком середньорічні темпи зростання промислової продукції становили за сумою щорічних планів на 1930–1932 рр. 37,7%.

На початку 30-х рр. проблема постала з новими силою і змістом. Почалася масова колективізація, а під виглядом хлібозаготівельного плану в село з кінця 20-х рр. повернулася скасована в 1921 р. продрозкладка. Зерно експортували задля прискорених темпів індустріалізації. Ось деякі цифри, що ілюструють масштаби цього експорту: 1928–1930 рр. — 2,5 млн т. хліба, 1931–1933 рр. — 11,5 млн т. [3, с. 130]. Наступні дані надають змоги дещо пояснити такий «форсаж» експорту. У 1930 р. СРСР продала за кордон зерна на 883 млн крб. У наступні два роки ціни на збіжжя знизилися вдвічі, але кількість зерна на вивіз тільки збільшилася, щоб отримати відповідну валюту. Але експорт величезної кількості хліба в 1932–1933 рр. сумарно приніс усього 389 млн крб, тобто майже у два з половиною рази менше.

У 1932 р. в Україні через руйнацію господарств так званих «куркулів», яких було «розкуркулено» і вислано десятками тисяч, та середняків, котрих силоміць загнали в колгоспи (сумарна продуктивність їх господарств додавала до колективізації більше 70 % товарного хліба), був недорід. У колгоспах отримували мізерні трудовні, які не сприяли матеріальній зацікавленості селянства. Більше того, цю оплату селяни отримували лише після виконання плану хлібозаготівель, котрий постійно збільшували.

Причому конфіскація хліба була тотальною, але основна маса селян, яка мала запаси іншого продовольства, могла б протриматися до нового врожаю й без пшениці.

Але конфіскацією зерна не обмежилися. За постановами ЦК КП(б) У та РНК «Про заходи до посилення хлібозаготівель» у листопаді 1932 р. місцевій владі належало здійснювати обшуки з метою виявлення «розкраденого» зерна. На боржників хлібозаготівель накладали натуральні штрафи м'ясом та картоплею, якщо в них не виявляли хліба. Такі штрафи стали «візитною карткою» голодомору [4, с. 257].

В усіх районах України, за винятком прикордонних, за активної участі комнезамівців («активістів» і відряджених з міст робітників) розпочалися подвірні обшуки з конфіскацією будь-яких запасів їжі — сухарів, картоплі, сала, солінь, фруктової сушки, цибулі тощо. Забирали все продовольство, заготоване на зиму та весну. Ця

конфіскація подавалася як кара за «куркульський саботаж» хлібозаготівель і здійснювалася цілком відкрито, з висвітленням у районних газетах [5, с. 400].

За таких обставин люди почали тікати в міста та численні новобудови. Власне цей рух розпочався ще в 1929 р., але в 1932 р. йшлося вже про втечу від голоду. Тікали також і в інші республіки, часто в Білорусію.

Щоб припинити масову втечу, Сталін запровадив із грудня 1932 р. внутрішні паспорти для населення міст та новобудов. Селянам паспорти не видавали, тому вони вже не могли легально проживати в місті. Водночас Україна була оточена по периметру своїх кордонів загороджувальними загонами внутрішніх військ, щоб перешкодити переходу голодуючих селян в інші республіки. Без спеціального дозволу не можна було їздити залізницею, бригади чекістів перевіряли в поїздах багаж пасажирів і конфісковували продовольство, яке селяни купували на чорному ринку в сусідніх республіках [5, с. 402].

Унаслідок тотальних конфіскацій продовольства почалася смертність від голоду. Голодомор 1932–1933 рр. змусив тисячі людей піти на вулиці міст. Батьки часто вивозили в місто дітей, сподіваючись, що там можна якось прохарчуватися, були на вулицях і ті діти, в кого від голоду померли батьки. Але ДПУ і міліція виловлювали селян. Тільки за січень–лютий 1933 р. в Харкові спіймано 257 дорослих і 373 дітей. Крім того, в лютому в місті знайдено 431 померлого від голоду селянина [4, с. 530–531]. Загалом за першу половину 1933 р. З. Б. Кацнельсон, начальник харківського облвідділу ДПУ, звітував: у місті «було підібрано» (тобто затримано чекістами та міліціонерами) в січні — лютому 645 осіб, у березні — квітні — 4476, у травні — 11402, а за три дні червня — 1077 осіб. Але на вулицях підбирали не тільки живих. У лютому знайдено померлими селян — 431, за березень — 689, за квітень — 477, травень — 992, і перші три дні червня — 196 [4, с. 530].

Не оминула ця біда і Харківську область. У тому ж листі Кацнельсона наводяться такі цифри: на 1 березня зареєстровано 9 випадків канібалізму, на 1 травня — 58, на 1 травня — 132, на 1 червня — 221(!) [4, с. 535]. Найчастіше жертвами канібалів ставали діти і не тільки на селі, а й ті, котрих батьки лишали в місті [4, с. 402]. Канібалів заарештовували, а оскільки в кримінальному кодексі статті про людожерство не було, ці справи підлягали компетенції ДПУ. Не всіх людожерів розстрілювали. Наприкінці 30-х рр. на Біломорканалі працювали 325 людожерів з України — 75 чоловіків і 250 жінок [6, с. 133].

За таких нелюдських умов не могла існувати жодна традиція, зокрема українська. Царська імперія, залучаючи на службу українців, знімала «вершки» українського суспільства і не дуже зважала на «мужиков». Сталінська ж система, знищивши тонкий прошарок української інтелігенції, керуючись настановами Маркса і Леніна, а також

уподобаннями Сталіна, який селянство вважав узагалі за покидьків, селянство «як клас» винищила. Вони перетворилися на безпаспортних рабів, яких ганяли на роботу, як худобу. Присадибна ділянка стала рятівним колом у бурхливому океані радянського «изобилия», до тих самих меж звузилися рамки традиційної культури. Знищено організм, зламано механізми відтворення. Утрачено «критичну масу» носіїв. Перерваність традиції стала наявною, наступним поколінням транслювати майже нічого, залишків замало, і чим далі, тим менше. Чим тепер могли б поповнити свій лексичний запас у колгоспних «Чайних» Котляревський і Квітка? Мова перетворилася навіть і не на суржик — на оруелівський «новояз», про що свідчить опитування Вільяма Нолла селян, а особливо колишніх активістів. Селяни відзначають, що з приходом колгоспів, життя звичаєве, тобто за звичаями закінчилося. Усі його складові заміщено ерзацами агітпропу. Замість хрестин — «звездины», замість церкви — клуб, замість ікон — плакати і гасла, замість досвіток — танці, замість СВЯТ — «советские праздники», хоча свята так і не вдалося викорінити, як не намагалися (якісь національні ознаки все ж залишили). Але те, що дозволялося, дістало ще в ХІХ ст. принизливу назву «шароварщина» — форма, позбавлена змісту, затверджений управлінням культури репертуар.

Підсумовуючи, слід відзначити, що на шляху становлення українська культура витримувала шалений тиск наднаціональних імперських культур, персоналізованих титульними націями. Долучаючи до потреб імперії верхівку українського суспільства, вони зменшували шанси української культури на набуття цілісного статусу. Але традиція необхідно і неодмінно народжувала нащадків, що заповнювали утворену «нішу». Запорукою процесу відновлення втраченого була наявність звичаєвого способу життя. Більшовистська влада продовжувала імперську політику, але із суттєвою відмінністю, — вона знищила культурний «материк», цілий спосіб життя, умови буття якого вже неможливо відтворити. За втрати цілісності, артефакти традиційної культури наразі можуть слугувати справі побудови культури взагалі, але не стільки в етнографічно-ностальгічному сенсі, скільки як матеріал до виявлення архетипів національної культури.

Визначення дефініції традиційна культура, як і поняття культура загалом, справа складна і тривала. Тому в межах цієї статі, це не є метою. Однак, здійснити дискурс на цю тему є перспективою подальших досліджень. Окрім того, важливо окреслити і проблему розмежування понять традиційної та національної культур, оскільки, здебільшого, навіть у науковому дискурсі ці поняття поєднуються.

Список літератури

1. Цивилизационная структура современного мира : в 3-х т. Т. 2: Макрохристианский мир в эпоху глобализации / за ред. Ю. Н. Пахомова, Ю. В. Павленко. — К. : Наук. думка, 2007. — 675 с.

Розділ 1. Теорія та історія культури

2. Нолл В. Трансформація громадянського суспільства. Усна історія української селянської культури 1920–1930 років / В. Нолл. — К. : РОДОВІД, 1999. — 559 с.
3. Погребінський М. Брати Косіори / М. Погребінський // Вітчизна. — 1989. — № 2. — С. 128–135.
4. Голод 1932–1933 рр. на Україні: очима істориків, мовою документів / кер. кол. упоряд. Р. Я. Пиріг. — К. : Політвидав України, 1990. — 605 с.
5. Політична історія України ХХ ст. : у 6 т. Т. 3: Утвердження радянського ладу в Україні (1921–1938) / за ред. С. В. Кульчицького (кер.), Ю. І. Шاپовалова, В. А. Греченко та ін. — К. : Генеза, 2003. — 448 с.
6. Даниленко В. М. Сталінізм на Україні в 20-30-ті роки / В. М. Даниленко, Г. В. Касьянов, С. В. Кульчицький. — К. : Либідь, 1991. — 340 с.

Надійшла до редколегії 12.03.2014 р.